

“YADDAŞA QAYIDIŞ”

Cəmiyyətdə baş verən hadisələr, xüsusilə mənəvi kateqlizmlər siyasi hakimiyyətlərin mövcud quruluşların, sistemlərin dəyişməsi bütün insanların ayrı-ayrılıqda hər bir fərdin mənəvi mühitinə təsir edir, bir çox hallarda sarsıntılara heç bir mədəniyyətə əvəz olunmayan streslərə, gərginliklərə səbəb olur.

Yazıçı da insandır. Bu hadisələr - yəni cəmiyyətin həyatında baş verən mənəvi zəlzələlər yazıçının da təbiətində iz buraxır. Özü də bu hadisələr - yəni insan faciələri - ayrı-ayrı toplumların ağrı-acılarla üzlənmələri, zaman-zaman sağalmayacaq yara şəkilində iz buraxır.

Şəfəq Nasirin emosional, essevari düşüncə formasında qələmə aldığı “Yaddaşa qayıdış” hekayəsi göstərir ki, cəmiyyət ağrısını yazıçı daha betər, daha kədərli, daha sərt, hətta daha sağlamayacaq bir yara kimi qəbul edir.

“Yaddaşa qayıdış”ın ümumi motivini ağrı ilə yüklənib. Amma onun zaman ölçüsü kifayət qədər uzun bir tarixi əhatədir. Əgər əsərin yazıldığı zamanı diqqət mərkəzinə çöksək, onda əsərin özünün əhatəsinə aldığı dövrü bir qərindənən ən azı 10 il yuxarı hesab etməliyik.

Bəs müəllifi “Yaddaşa qayıdış”a aparan əsas səbəb nədir? Ümumiyyətlə, o, yaddaşa qayıtmaya bilərdimi? Əvvəlcə ikinci suala cavab verək: - Bəli, müəllif yaddaşa qayıtmıya bilərdi. Bu şərhlə ki, cəmiyyət özünün durğun həyatından imtina etməyirdi. Cəmiyyət yaşadığı stereotipləri özünün əbədi həyat normasına çevirirdi. Onda, yəqin ki, yazıçı da “Yaddaşa qayıdış”ın yoluna düşə bilməzdi. İndi mərtəbəli sualın əvvəlinə qayıtmaq olar. Bəli, “Yaddaşa qayıdış” üçün səbəb var idi: bu səbəb mövcud stereotiplərin dağıdılması, şablonların uçurulması ilə bağlı idi. Artıq bir quruluş, bir sistem öz yerini dəyişirdi. Demək, sərt rejimin qandalları qırılır, insanların düşüncə mexanizmlərindən senzura qadağaları götürülürdü. Və bu da istər-istəməz yazıçılara imkan verirdi ki, öz düşüncələrini yazıya gətirə bilsinlər. Gənclər, xüsusilə istedadlı gənclər yeni zamanın ruhu ilə danışmaq gücünü sanki, idman arenasında göstərmək meydanı tapmışdılar.

Şəfəq Nasir onsuz da ədəbiyyat arenasında var idi. Artıq özünü kifayət qədər sözünün sahibi kimi göstərmişdi. Onun 90-cı ilin sonuna qədər ədəbi mühitdə yerini göstərən kifayət qədər dəyəri yazıları ədəbi almanaxlarda, həm də dövrü mətbuatda çap olunmuşdu. Hələ üstəlik 1988-ci il üçün onun ədəbi tənqidin dəyərinə qiymətləndirdiyi hekayələr kitabı da çap olunmuşdu. “Gecə yağışı” adlanan həmin kitabın ədəbi dəyəri, bədii məziyyətləri haqqında daha geniş və əhatəli şəkildə danışacağımızı nəzərə alıb bu barədə düşüncələrimizi dayandırmamaq istərdik. Çünki “Yaddaşa qayıdış” düşüncə mükəmməlliyinə, təfəkkür əhatəsinə görə birdən-birə yarana bilməzdi.

Bu esse-hekayə - “Yaddaşa qayıdış” əsəri həm ədəbi tənqidi təfəkkür, həm də publisist, yazıçı düşüncəsinin qovuşması sayəsində araya-ərsəyə gələ bilirdi. Bu əsərin bədii dəyəri publisistik gücü, istedadla müşahidənin birliyindən yaranı, özünü zaman keçəndən sonra belə oxucu düşüncəsinə sirayətində təsdiq edir.

“Yaddaşa qayıdış” nə qədər bədii əsər kimi oxucunu cəlb eləyirsə, bir o qədər də cəmiyyətsünası, eləcə də psixoloji tədqiqat müəlliflərinin diqqətində ola bilər.

Əsərin əvvəlində müəllif sanki bir xatirə danışacaq əhvalı ilə yazıya başla-

yır. Özünün xatirə dəftərini təsvir edir. Hətta bu xatirə dəftərinin cildinin rənginə qədər, qızıl güllərlə haşiyələnmiş bəzəklərinə qədər düşüncələrini yazıya gətirir. Hətta öz günlərini həmin xatirə dəftərinin təəsüratı ilə gül üzlü, gün üzlü adlandırır. Və elə həmin məqamda düşüncə axarının içində bir təəsüf də üzə çıxarır: “Heç bilmədim həyatımın o qırmızı çələngini harda salıb itirdim...” necə aydın və duru şəkildə Şəhriyarın misraları yazının içərisinə şimşək gücü ilə daxil olur: “Bilməz idim ayrılıq var, ölüm var...” demək ümumi düşüncə mütəhiti qızıl kərpiç saraydır. Özündən əvvəlki zamanın qoyduğu bünövrə olmasa, qurduğun saray yaşarılıq haqqı qazana bilməz.

Ədəbiyyat tarixinin və publisistik düşüncə araşdırıcılarının gələcəkdə qınağına tuş gəlməmək üçün bu yerdə gərkəmli yazıçı, mənəvi mühitimizin şəhidi Fərman Kərimzadənin “Vedinin yanı dağlar” publisistik əsərinin də adını çəkməliyik. Çünki “Vedinin yanı dağlar” əsərində də əsas obraz yaddaşdır. Və xalqımızın tarixi kökünə, tarixi məkanına, ən azı mənəvi cəhətdən qayıdış baxımından bu əsərin də əvəzsiz rolu var. Bu yerdə düşünmək olar ki, Şəfəq Nasir kimi ədəbi mütəhiti bilən yazıçı, publisist, tənqidçi o vaxt, yəni 80-ci illərin sonunda Azərbaycan jurnalında dərc olunmuş “Vedinin yanı dağlar” əsərini yəqin ki, oxumuş olardı. Ən azı bu əsər haqqında dilə, ağızda gəzdüyündən məlumat almış olardı. Nə isə, deyə bilmərəm ki, hansı hissin təsiri ilə Şəfəq Nasirin “Yaddaşa qayıdış” düşüncə hekayəsi az qala unutmada olduğum həmin “Vedinin yanı dağlar” əsərini yaddaşıma gətirdi. Sanki həmin əsərin müəllifi Fərman Kərimzadəni mənimlə üz-büz qoydu. Düşünmək olar ki, elə bədii əsərin və müəllif olaraq yazıçının əsas missiyası budur ki, öz oxucusunu keçmişin və bu günün zaman mühitində səfərbərliyə alsın. Ona mübariz ruh bəxş eləsin. Düşünürəm ki, Şəfəq Nasirin esse-hekayəsinin təsiri ilə Fərman Kərimzadənin əsərinin xatırlanması təkcə varisliklə bağlı deyil, həm də bu əsərin kifayət qədər bədii dəyərəldə olduğu sübutdur.

Hiss olunur ki, müəllif 90-cı ilin axırında yazdığı qeydlərini - bu düşüncə hekayəsini əslində 88-ci illərin hadisələrinin əks-sədası ilə başlayır. Onun ruhunda, varlığında həmin 88-ci ilin erməni vandalları ilə bağlı hadisələr qorxulu yuxu kimi varlığında yaşamaqdadır. Və bu da ona imkan verir ki, səbəblər, başlanğıclar haqqında düşünə bilsin. Müəllif - yəni, Şəfəq Nasir “Yaddaşa qayıdış” düşüncə hekayəsinə, əslində, meydana gəlir. O meydana bir onun ruhunda, varlığında az qala bir əsrlik zamanı və cənubi Qafqaz adlanan bir məkanı ehtiva edirdi. Yəni bununla demək istəyirəm ki, Şəfəq Nasirin mənəvi mühitində meydan daha geniş anlamda qavranılmalıdır. Amma “Yaddaşa qayıdış”ın mahiyyətindəki meydanda bir də kütlələrin etiraz üçün toplanacağı meydan var. Bu meydana artıq müəllif konkret detallarla təqdim edir: “Mənim yaddaşında o payızın insan təlatümləri ilə keçən günləri bütövlükdə bir qeyrət, vicdan meydanı kimi qalıb. O qeyrət meydanı nələri üzə çıxartmadı! O meydanda niyyətlər açıldı. Daxili odundan yanları da üzə çıxdı, yalançı alışıqlardan od alanlar da fəş edildi. İkincilər elə bil çoxdan belə bir meydanın həsrətindəymişlər. “Millet qəhrəmanı” olmağın ölüsüydülər. Birincilərdən çox özlərini yandırır-yaxırdılar. Xalqımızın tarixə

düşən günlərində yalançı yangılarıyla yadda qalmağın üstündə bir-birilə kəlləkəlləyə durmuşdular. Az qala öz yaradıcılıq gecələrinə, avtoritetlərin reklam yerinə çevirmişdilər o meydanı...” Burada kifayət qədər təhlili məqamlar var. Vətənə sevgi meydanının təsviri var. Eləcə də iddialar meydanının mahiyyəti açıqlanır bu qeydlərdə. Və eyni zamanda bu mühitdəki ziddiyyətlərin kəskinləşəcəyi təqdirdə bir yazıçı uzaqgörənliyi ilə baş verə biləcək qədər, qəzalar üçün işarələr var. Sözü həqiqi mənasında mənənin içində bir ürək ağrısı var. Axı niyə böyük, ali məqsədlər xırda hissələrə, cılız istəklərə qurban verilməlidir? Müəllif həmin cılızlıq hissələri ilə qarşıdurmalara özünün yazıçı yangısı ilə təəsüf dolu münasibətini bildirir. Və birdən-birə təzə bir düşüncə arenasına keçir.

Şəfəq Nasir “Yaddaşa qayıdış” hekayəsində meydan mühitindəki ziddiyyətləri “Yurd həsrəti” düşüncələri ilə müqayisəyə çəkir: “Atamgil düz-dünyanın guya əmin vaxtı - 1950-ci ildə Ermənistan Azərbaycanca “kəüllü” köçürülüb. Mil düzünə düşüblər. İlk vaxtlar öz ata-baba yurdlarının diş göynədən sularından, təmiz, sərin havasından sonra aran yerinin quraqlığında, od ələyən havasında, ıllanlı-çayanlı torpağında çətin duruş gətiriblər. Ancaq neynəsələr, taleyin yazısından hara qaçsınlar. Bir il, para il, o yan-bu yan, - axırı dözüş gətiriblər. Başlayıblar özlərinə ev-çəşik düzəltməyə. Ər-arvad palçıq ayaqlayıblar, çiy kərpicdən iki alt, iki üst ev tikiblər. Günü bu günəcən atamızın yurdçusu - bircə qardaşımızın canı, əli həmənin evin üstündədi. Əyər-əksiyini, uçub-töküləni tikib-düzəldir. Qarı-bacasında, çal-çəpərində atamızın səliqə-sahmanını tamamlayır».

Bu mətndə “yurdçu” ifadəsi, xüsusilə diqqət cəlb edir. Çünki, müəllif bu sözlə yurdçuluğun mahiyyətini, mənasını, onun xoşbəxtlik çalarlarını, bədbəxtlik notlarını qədrincə bildiyini göstərir. Çünki müəllifin ağrı obrazının içində yurddan ayrılıq, yurddan qopmuşluq motivi var. Bu günün içində əgər kimsə, yurdu qoruyursa, yurdun keşiyini çəkirsə, ailənin ocağı olan yurdu qoruyub saxlayırsa, müəllif onu “yurdçu” titulu ilə mükafatlandırır. Ona ən böyük hüsn rəğbətinə çatdırır. Bu hekayədə əsərin ədəbi qəhrəmanı - yəni müəllif öz qardaşı ilə fəxr edir. Çünki onu bir yurdçu kimi təsəvvür edir, qavrayır. Mövqeyini də yazıda qədrincə mükafatlandırır. Oxucu əsərin lirik məninin təmsalında klassik bir ailə tipi ilə, o cümlədən yurd faciələrini yaşayan bir başqa ailə tipi ilə qarşılaşır: “Valideynlərimizə doğulub, göz açıqları yurd əzizdi, mənə isə həmənin Mil düzündə - Beyləqandakı evimiz, həyətimiz doğmadı. Onlar da pis-yaxşı aran düzünə uyğunlaşdılar. Amma ömürləri boyu yurdlarına, doğma ocaqlarına sarı boylana-boylana qaldılar. Anam hələ də dağlarının dərman havasını, otlarının, çiçəklərinin ətrini, yaraşğını Mil düzündə gəzə-gəzə dolandır. Deyir, yatanda da yönümün dağlarımıza sarı çevirirəm ki, bəlkə əsən yellər Ləlvərin havasını götür...” Əsərdə baş verən hadisələr məkan baxımı ilə bir-birindən uzaqda olan Beyləqan və vəlvər qütbləri sənətkarlıqla bir-birinə qovuşur. Müəllif Ləlvəri Beyləqandan kənarda təsvir eləmir. Hətta uşaqlıq xatirələrində uzaqda olan bu iki xatirəni çox ustalıqla bir-birinə qovuşdurur. Yazıçının yaradıcılığında mənsub olduğu etnosun xəritəsi onun mənəvi mühitində qovuşursa, bu onun idealının uralığına tim-

saldır. Demək, yazıçı ruhu, mənəvi təbiəti ilə mənsub olduğu etnosa çox bağlıdır. Bu gün çox dəbdədir kosmopolit düşüncə - yəni, Vətən dünyadır. Axı hər hansı bir insanın doğulduğu yeri-yurdu, atasının, babasının mühitini əlindən almaqla onu xoşbəxt eləyə bilməzsən. Şəfəq Nasirin ədəbi düşüncəsindən gələnlər sağlam ruhundan qidalanan daha bir parçaya diqqət edək: “Faciədir, dəhşətdir, yadına düşəndə ki torpağı ayağının altında, günəşi başının üstündə, suyu ovcunun içində olan doğmaca ata-baba yurdundan, ocağından əlin üzülüb, əsim-əsim əsirsən. Bir vaxt sənə yaxın olan hər şey sonra əlçatmaz, ünyetməz zirvəyə qalxır. Elə bu dər-dərin içində o ömrün olanı əriyirsən, kəcirsən - dünyadan köçürsən. Ağrı var baş ağrısı, diş ağrısı. Ağrı da var, ürək ağrısı, diş ağrısı. Didərginlərimizin ağrısı yaddaşımızın bir acı ağrısıdır.

Bir vaxt babamın on baş ailəsindən o vaxt təkcə anam qərbliyə düşmüşdü, könüllü qərbliyə. Onda da üç-beş ildən bir anam Beyləqandan Ermənistanı - ata eviylə görüşə gedəndə nənəm-babam həsrətlə bizi bağrına basar, yanayana ağlayardılar: qərbl düzlərdə yanın balalarını, - deyib kövrələrdilər. Babam bizi Axtala vağzalından evimizə yola salanda hönkürərdi”. Açıq bu yazının əvvəlində, daha doğrusu esse-hekayəni ilk oxunuşda onu bir neçə cümlə ilə dəyərləndirmək fikrində idim. Ancaq, ayrı-ayrı məqamların mahiyyətinə vardiqca gördüm ki, müəllif düşüncə axarı ilə neçə yaddaş dərlərində keçib. Bu düşüncə konyonları istər-istəməz mənə də vadar elədi ki, axar boyunca irəliləyim. Və müəllifin neçə cür ağrı motivindən keçməyinə diqqət etdim. Bir ailədə on beş nəfər var. Onların hər biri zaman keçdikcə müəyyən həndəsi silsilə ilə Azərbaycan xalqının genetik fonduna müəyyən pay verməli idi. Amma söhbət faciədən, dəhşətdən ayrılıqdan, həsrətdən gedirsə, onda bir xalqın etnik fonduna nə qədər zərər vurulduğunun miqyasını təsəvvür etmək belə çətin olur.

Müəllif əsərin ədəbi qəhrəmanı olan nənəsi haqqında danışır. Nənə bir xalqın dər-dəkən anasının obrazıdır. Müəllif onun dər-dəni, ağrısını kifayət qədər ədəbi təsvirləri ilə, həm də reallıqla verə bilər: “İndi Aşır babam özge torpağına uyuyur, qalan doqquz baş külfəti bütün el-obasıyla, kənd-kəşeyinin hamısıyan isti yuvalarından perikən, qovulanlardan birgə didərgin olub. Ermənistanın bir ayrı bucağında yaşayan kökümün qalan qol-budağı da eləcə. Yüzü haqlamış Güləndəm nənəm qərbl yerə, qərbl torpaqda can tapşımaq istəmir, deyir, noola bir, kişinin baş qoyduğu doğma torpağımızda canımı tapşıra biləydim, ümid içindədi. Az qala hər gün qəlbən arzuladığı bu istəyinin baş tutacağına inanır. Neynəsin, Güləndəm qarı, bu da onun işıqlı dünyadan son istəyi, umacağıdı, yetəcəkmi, çatacaqmı, çətin, çox çətin... bəli, illərlən, əsrənən o torpaqda kül tökdülər, bir günün içində küllələrini göyə sovurdular. İndi anam ha səsləsin, Ləlvər, hey, - səsi çatarmı, ünü yetərmim?...” Bu haray motivi yazıçı səsi uzaq gələcəyə ünvanlanıb. Biz bu gün ulu keçmişdəki mətnlərdən nə qədər güc alırıqsa, gələcəyin adamı da “Yaddaşa qayıdış”ın alt qatındakı mahiyyətə o qədər varsaq, hələ sərf olunmamış enerjiden güc ala biləcəkdir.